

JUOKAS PRO AŠARAS: HUMORAS IR AGRESIJA

SALOMĖJA BANDORIŪTĖ

*Lietuvos muzikos ir teatro akademija
Vilniaus universitetas
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
El. p. salomeja.bandoriute@gmail.com*

SANTRAUKA

Straipsnyje Juokas pro ašaras: humoras ir agresija skaitytojas supažindinamas su agresyviojo humoro sąvoka, pristatoma trumpa humoro reiškinių istorija, supažindinama su pagrindiniais humoro teorijų (neatitikimo, pranašumo ir iškrovos humoro) bruožais ir jų siūloma tyrimų metodika. Pabrėžiama, kad humoro tyrimuose ypač svarbūs tarpdisciplininiai tyrimai, padedantys tiksliau atsakyti į keliamus mokslinius klausimus. Pastebimas glaudus juokaujančio asmens ir lyderystės ryšys, daroma prielaida, kad taikant lyderystės tyrimus juokavimo procese aprašomas juokaujančio asmens poveikslas, juokavimo tikslai. Straipsnyje glaustai aptariamas humoro ir emocijų ryšys, labiau gilinamasi į agresijos emociją – trumpai aptariama istorija, atlikti mokslininkų tyrimai, aprašomi agresyvių juokų tipai, atsižvelgiant į jų temas.

Pagrindiniai žodžiai: humoras, humoro teorijos, emocijos, agresija, lyderystė.

ĮVADAS

Humoro fenomenas yra daugialypis, todėl ir jo tyrimai įvairūs. Įvairovė humoro ir juokavimo tyrimuose pasireiškia kelių disciplinų teorijų ir metodų taikymu. Kompleksiški skirtingų mokslo šakų tyrimai grindžiami humoro kaip universalijos idėja: „Humoras, kurio tyrinėjimo pradžia aptinkama jau antikos raštuose, yra tarpkultūrinis ir tarpdisciplininis reiškinys, būdingas visoms epochoms, tautoms ir socialiniams sluoksniams“ (Raskin 1985: 2). Šiame straipsnyje taikomos lingvistikos, komunikacijos ir psichologijos žinios, norint kuo tiksliau aprašyti agresijos apraiškas juokavime.

Išsamiai humorą tyrinėję mokslininkai Salvattore Attardo (1998), Victor Raskin (1985) pastebėjo šio reiškinių daugiasluksniškumą ir (nors ir būdami lingvistai) taikė įvairių mokslo šakų teorijas, siekdami kuo tiksliau aprašyti šį fenomeną. Kiekvienas mokslininkas juokavimo fenomeną grindžia remdamasis savo mokslinė perspektyva: Alisson Ross (1994) nagrinėja juokavimą kaip kalbinį procesą; Willibald Ruch (2008), Rod A. Martin (2007) ir Thomas C. Veatch (1998) aprašo psichologinius aspektus; Matthijs P. Mulder, Anton Nijholt (2002) ir Owen H. Lynch (2002) tiria humoro kaip komunikacijos strategijos poveikį. Lietuvių autoriai humorą tyrinėjo kiek mažiau: Inga Vidugirytė (2012) išsamiai atraišė juokavimo fenomeno sąvokas ir pagrindines teorijas; Bronislava Kerbelytė (2009) gilinosi į anekdotų kaip folkloro žanro tyrimus; Laima Anglickienė (2009) aprašė kitataučių įvaizdį anekdotuose; Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė (2008) pristatė anekdotų herojaus Petriuko paveikslo tyrimą. Atsižvelgiant į atliktus tyrimus, humoro ir agresijos ryšys išsamiai aptartas nebuvo, todėl tai nauja ir aktualu šiuolaikinėje mokslinėje erdvėje.

Straipsnyje sąvokos *humoras* (*humoro vartojimas*) ir *juokavimas* suprantamos kaip sinonimai, šis sąvokų suartėjimas grindžiamas tuo, kad agresyvusis humoras yra pristatomas iš humoro tematikos perspektyvos, nesigilinant į atskirus humoro žanrus ar *humoro jausmo* sąvoką.

HUMORAS: SĄVOKA, TEORIJOS, TARPDISCIPLINIŠKUMAS

Humoro sąvoka šiandieninėje visuomenėje gerokai skiriasi nuo senuosiuose antiklos raštuose randamų pirmųjų *humoro* aprašymų. Antikinėje visuomenėje humoras reiškė medicininį terminą, apibrėžiantį keturis žmogaus organizme dominuojančius skysčius: kraują, flegmą, juodąją ir geltonąją tulžį. Šių skysčių proporcijos organizme padėdavo įvertinti žmogaus fizinę ir psichinę (charakterio) būklę. Tik XVI a. humoras įgavo kitokį apibrėžimą, kuriuo apibūdinama žmogaus „laikina nuotaika ar charakterio bruožas“ (pgl. Martin 2007: 21), suvokiamas kaip keistas, specifinis ar ekscentriškas žmogaus elgesys, taigi humoras imtas asocijuoti su asmenimis, turinčiais talentą linksminti kitus. Remiantis Rod A. Martin, „šiandien žodis *humoras* turi teigiamą konotaciją, kuri asocijuojasi su socialinėje visuomenėje pageidaujamu žmogaus bruožu, pasireiškiančiu sugebėjimu pralinksminėti kitus, t. y. sukelti džiaugsmą“ (Martin 2007: 20). Žvelgiant iš istorinės perspektyvos matyti, kad iki XIX a. humoro sąvoka turėjo daugiau neigiamą konotaciją. Humoro apibrėžimas gali būti papildytas platesne sąvoka iš Merriam-Webster enciklopedijos: „Humoras yra absurdiška situacija, idėja ar veiksmas, kuriame nesiderina du ar daugiau elementų; humoras yra mentalinis gebėjimas pastebėti, išreikšti ir įvertinti absurdiškus elementus ir idėjas, situaci-

jas, atsitikimus ar poelgius; humoras yra pastangos būti komiškam, t. y. humoro raiška; humoras – tai viskas (situacija, poelgis, idėjos ir pan.), kas yra specialiai pateikiama komiškai“ (www.m-w.com). Remiantis šiais dviem apibrėžimais galima daryti išvadą, kad humoras yra vykstančios interakcijos produktas, taigi gali būti tiesiogiai siejamas su tarpasmenine ar „Aš–Aš“¹ komunikacija. Gilinantis į Merriam-Webster humoro sąvoką, reikėtų paminėti pagrindinę humoro kūrimo priemonę – dviprasmybes. Dviprasmybės humore reiškiamos ir aiškinamos vadinamąja *neatitikimo* teorija, pagal kurią teigiama, kad „du skirtingi objektai yra suvokiami kaip vienas konceptas, kuris taikomas abiem objektams vienodai, taigi objektai turi tą pačią reikšmę. Tik kai juokaujama, tampa aišku, kad konceptas vis dėlto yra taikomas tik vienam iš dviejų objektų“ (Mulder, Nijholt 2002: 4). Tad galima teigti, kad humoras susideda iš dviejų veiksmų: *dviprasmybės* ir jos *išsprendimo*. Dviprasmybės *sprendimu* vadinamas atpažinimo ir suvokimo procesas, kuris ir sukelia žmogui juoko efektą. Šis procesas paaiškinamas Jerry M. Suls „dviejų pakopų modeliu“ (*Two Stage Model*): 1) neatitikimo arba dviprasmybės pakopa (*Incongruity*), kai adresatas susiduria su dviprasmybe, ją atpažįsta, ir 2) sprendimo pakopa (*Resolution*), kai adresatas pritaiko tinkamą kognityvinę taisyklę, padedančią išspręsti dviprasmybę – tokiais atvejais adresatui juokinga. Žinoma, mokslininkas paaiškina ir tuos atvejus, kai dviprasmybė *neišgliaudoma* (kai juokas adresatui yra nesuprantamas), tuomet žmogus jaučiasi suglumęs ir nesupratęs informacijos, užkoduotos humoro žinutėje (pgl. Martin 2008: 26). Vis dėlto Ruch siūlo papildyti šį Suls modelį dar ir trečiąja pakopa, kuri „leistų atskirti juoko proceso sprendimą nuo įprastų problemų sprendimo“ (pgl. Martin 2008: 27). Tokia trečioji mokslininko siūloma pakopa leidžia išskirti humoro tyrimo atvejus, nepainiojant jų su kitais asmens aplinkos reiškiniais. Taigi humoro procesas apima mažiausiai dvi gyvenime įprastai nesutampančias idėjas, konceptus ar situacijas, kurios įvairiais būdais pateikiamos stebinančiai ir netikėtai. Panašų modelį siūlo ir Graeme Richie, kalbėdamas apie humoro komunikaciją: „Neatitikimo teorija humore gali būti aiškinama dviem etapais: pirmajame etape pranešimo gavėjas (adresatas) suvokia, kad jam siunčiama žinutė yra dviprasmiška, o antrajame etape ją interpretuoja“ (Richie 2003: 2). Remiantis Richie citata matyti, kad autorius humoro suvokimo procese, kaip ir pirmiau minėtas Suls, įžvelgia du etapus: idėjos suvokimo ir idėjos interpretacijos. Humoro tyrimuose taikomos dar dvi teorijos, vadinamos *priešiškumo humoro teorijomis*: *iškrovos* (kai juokaujantis asmuo išsilaisvina iš numatytų normų,

1 „Aš–Aš“ komunikaciją savo darbuose detalai aprašo Jurijus Lotmanas (1992: 41). Jis teigia, kad tokie procesai kaip, pvz., skaitymas, yra lygiai tokia pat komunikacija kaip ir tarpasmeninė, tik šiuo atveju ji vyksta žmogaus viduje (žmogus komunikuoja pats su savimi).

juokauja draudžiamomis temomis) ir *pranašumo humoro* teorija (kai per juokavimą demonstruojamas pranašumas, pajuokos subjekto ar objekto atžvilgiu). *Priešiškumo* teorijų metodika padeda atsakyti į klausimus – kas yra agresyvus ir kodėl tokia agresijos išraiška suvokiama kaip juokai. Taigi, kalbant apie humorą, reikėtų paminėti, kad tai daugialypis reiškiny, apimantis idėjos atpažinimo ir suvokimo procesus, kontekstą, pasaulio žinias, emocijų raišką, kuri atsiskleidžia individų komunikacijos procesuose.

Apibendrinant galima teigti, kad humoras yra sudėtinis reiškiny, susidedantis iš idėjos atpažinimo ir jos suvokimo, reikalaujantis adresato intelektualinių pastangų, norint tinkamai jį suprasti ir interpretuoti. Tokiais atvejais, kai analizuojamos humoro dviprasmybės ar absurdas, dažniausiai taikoma *neatitikimo humoro teorija*. Galima teigti, kad humoras yra tik žmogui būdingas reiškiny, kurio raiška priklauso nuo individualaus pasirinkimo, t. y. kaip žmogus juokauja (kokiam kontekste), kokias temas (pvz., draudžiamas) eskaluoja, kokias priemonės (dviprasmybes, absurdą, sarkazmą, ironiją ir pan.) pasirenka komišku mui sudaryti. Visi šie veiksniai reikalauja mokslinių tyrimų, siekiant tiksliau suvokti humoro fenomeną ir patį juokaujantį individą.

Remiantis minėtais humoro apibrėžimais galima teigti, kad humoras yra universalus reiškiny, pasireiškiantis visuose visuomenės socialiniuose sluoksniuose, visose kultūrose ir visais laikais. Atsižvelgiant į tokį humoro fenomeno išskirtinį bruožą, kalbėdami apie humoro tyrimus turėtume kalbėti apie tarpdiscipliniškumą. Įvairių mokslo šakų taikymas, ieškant atsakymų į keliamus klausimus, susijusius su humoro reiškiniu, yra vienintelis tinkamas būdas kuo tiksliau atsakyti į juos ir apibendrinti. Remiantis Martin teiginiu, kad „skirtingų kultūrų humoro normos skiriasi“ (Martin 2007: 1), reikia pripažinti, jog humoro reiškiny yra tiesiogiai susijęs su visuomenėje vyraujančiomis normomis, tradicijomis ir kultūra. Toks tiesioginis humoro tyrimų sąlytis su visuomene jau suponuoja faktą, kad prie šio reiškinio tyrimų prisideda įvairūs humanitariniai ir socialiniai mokslai – sociologija, psichologija, komunikacija, lingvistika, folkloristika. Reikėtų pridurti, kad tai tik dalis humanitarinių mokslo šakų, padedančių tyrinėti humorą, nes tyrimai gali būti vykdomi visose mokslo disciplinose – priklausomai nuo to, į kokį klausimą ieškoma atsakymo. Humorą tyrinėjamas ir gamtos moksluose, pvz., medicinoje (juoko tyrimai, juoko terapija) ar išmaniosiose technologijose (kompiuterinio humoro tyrimai, *computational humor*). Derinant humanitarinius ir tiksliuosius mokslus, gaunami tikslesni atsakymai į keliamus mokslinius klausimus ir problemas. Į klausimą, kodėl reikėtų tyrinėti humorą, tinkamai atsako Martin: jis teigia, kad „humoras įsišaknijęs į žmogaus biologinius genus“ (Martin 2007: 4), tai yra humoras lydi žmogų nuo pat jo gi-

mimo – asmeninėje ir socialinėje aplinkoje. Žmogaus ir humoro prigimtinį santykį pagrindžia ir 1932 m. atliktas John Bannister Goodenough tyrimas, kuriuo įrodyta, kad juoko mechanizmai visų žmogaus smegenyse yra aktyvūs nuo pat gimimo, juokiasi net gimę akli ir kurti vaikai (pgl. Martin: 78: 2008). Juokas – tai pirmoji (po verksmo) kūdikių vokalizacijos apraiška. Taigi remiantis šiomis mintimis galima teigti, kad humoro tyrimai yra aktualūs, tiesiogiai siejami su žmogaus fiziologija, psichologija ir net antropologija.

HUMORAS IR LYDERYSTĖ

Kalbant apie humorą, nenuginčijamas labai glaudus socialinių veiksnių ir juokavimo ryšys, kuris gali atskleisti įvairią informaciją apie juokaujantį asmenį (adresantą) ir klausytoją (adresatą). Į natūraliai kylantį klausimą, koks yra juokavimo tikslas, galima būtų rasti kelis atsakymus, priklausančius nuo juokavimo (humorą) supančio konteksto, tai gali būti noras patraukti dėmesį; noras įskaudinti; noras pasilinksminti; atskleisti savo poziciją (pvz., išsakyti savo nuomonę tabu klausimais); demonstruoti savo pranašumą ir t. t. Iš šių juokavimo tikslų matyti, kad jie visi labiau telkiasi greta juokaujančiojo asmens paveiklo. Juokaujantis žmogus visada turi kokį nors tikslą, suvokdamas jį sąmoningai arba ne, ir čia privalu paminėti žymaus komunikacijos mokslo atstovo Harold Dwight Lasswell knygoje „Power and Personality“ (1948) aprašytas politinių lyderių kalbas. Autoriaus nuomone, politinių kalbų tikslas yra „nenutrūkstama spiralinė interakcijos grandis, kurioje yra ne tik duodama (t. y. teikiama informacija), bet ir gaunama nauda“ (Lasswell 1948: 10). Toks apibūdinimas tiesiogiai siejasi ir su humoro vartojimu, nes, atsižvelgiant į juokaujančio asmens paveiklą, kaip jau minėta, juokaujama siekiant kokios nors asmeninės naudos (turint tikslą prajuokinti, demonstruoti pranašumą auditorijos atžvilgiu ir t. t.). Taigi kalbant apie juokaujantį asmenį reikėtų kalbėti ir apie lyderystę, kuri savaime reiškiasi tokiais atvejais. Lyderystės apraiška humoro interakcijoje yra akivaizdi – juokaujantis žmogus visada bus dėmesio centre, o jei ne, tai bent jau bandys jame atsidurti. Nesvarbu, juokaujama vykusiai ar nevykusiai, agresyviai ar ne, juokaujantis žmogus, be visų kitų tikslų, visada turės dar vieną – atkreipti dėmesį į save, o dėmesio sutelkimas į save jau savaime yra lyderystės demonstravimas. Lyderystė – tai „asmeninių savybių visuma, kuri paskatina kitus žmones sekti paskui. Ši sąvoka atskleidžia dvi būtinas sąlygas lyderystei pasireikšti: lyderis ir jo pasekėjai“ (<http://tocforedu.lt/lyderyste-2/>). Remiantis šia citata, humoras turi abi būtinas sąlygas lyderystei reikšti: lyderį (juokaujantį žmogų, į kurį sutelktas dėmesys) ir pasekėjus (humoro adresatus). Grįžtant prie agresijos raiškos per humorą reikėtų pabrėžti, kad agresijos raiška juokaujant yra skirtinga

ne tik klausytojui ar klausytojų grupei (kaip įžeidimas), bet ir pačiam juokaujančiam asmeniui – jo ego patenkinti, nes pasitenkinama išsakant savo nuomonę (neretai tabu temomis), kuri gali būti neteiktina dėl įvairių aplinkybių, o svarbiausia – atsiduriama lyderio pozicijoje. Tokiais atvejais lyderystė suprantama kaip neutrali sąvoka, galinti nurodyti ir teigiamus juokaujančiojo bruožus (pvz., aktorystės gebėjimus, šmaikštumą, t. y. sugebėjimą patraukti dėmesį teigiamomis savybėmis), ir neigiamus (pvz., agresijos demonstravimas (įžeidinėjimas), t. y. kai lyderis dėmesį atkreipia naudodamasis neigiamomis emocijomis ir savybėmis). Čia galima pastebėti, kad humoras atskleidžia labai įvairią informaciją apie juokaujančius žmones, kuri susideda iš plataus juos supančio konteksto. Konteksto analizė juokavimo procese yra itin svarbus dėmuo, galintis nulemti visą situaciją: juokavimo tematiką ir būdą gali lemti skirtinga auditorija, t. y. tais atvejais, kai juokaujantis asmuo gerai pažįsta auditoriją, jis labiau atsipalaiduos ir leis sau pasakyti daugiau nei nepažįstamiems. Šį fenomeną paaiškina juokaujančio asmens pozityvaus įvaizdžio formavimas: „Įvaizdis – ypatingas psichikos sukurtas vaizdinys, stipriai ir tikslingai veikiantis individo ar žmonių grupės emocijas, elgesį ir santykius. Kartais įvaizdis suvokiamas tiesiog kaip stiprus įspūdis, darantis poveikį žmogaus elgesio mechanizmams“ (Mikailienė 2008: 50). Pozityvus įvaizdis formuojamas sąmoningai, tai socialinės aplinkos atspindys žmogui, nustatantis asmens elgesio normas ir veikimo būdus. Juokaujančio asmens įvaizdis kuriamas kaskart pasirinkus juokavimo būdą (juokaujančio asmens plastika, mimika, kalbos maniera, tabu leksikos vartojimas ir pan.) ir tematiką (pvz., neutrali, politinė, rasistinė ir pan.) – minėti juokavimo būdai paprastai pasirenkami pagal momento kontekstą. Netinkamai interpretavus aplinką gali nukentėti pasakojančio žmogaus įvaizdis, t. y. jis gali pakisti iš teigiamo į neigiamą (ypatinga grėsmė įvaizdžiui kyla juokaujant agresyviai). Aišku, galimas ir atvirkštinis variantas, kai pirminė neigiama nuostata juokaujančio asmens atžvilgiu pakinta į teigiamą (pvz., išgirdus tam tikros tematikos anekdotą suvokiama, kad asmuo yra tokių pat pažiūrų kaip klausytojas, arba juokaujantis asmuo pasiekia teigiamą efektą, pasirodydamas auditorijai kitu amplua).

Apibendrinus visą informaciją teigtina, kad humoro tikslai gali būti įvairūs, pvz., noras pralinksinti, įskaudinti ir pan., bet visi jie tiesiogiai siejasi su juokaujančio asmens intencijomis ir jo psichologiniu bei socialiniu kontekstu. Šalia galimų humoro vartojimo tikslų humoro adresantas turi dar vieną – lyderystės demonstravimo. Juokaujantis žmogus gali laisvai reikšti įvairias savo emocijas, ne tik teigiamas – jis turi galimybę demonstruoti ir agresiją kito žmogaus ar žmonių grupės atžvilgiu. Emocijų raiška pačiam juokautojui suteikia saviraiškos, savotiškos psichohigienos ar dėmesio patenkinimo galimybę. Galima teigti, kad

humoras, kaip emocijų raiškos priemonė, yra psichologiškai naudingas juokaujančiam asmeniui: žmogus turi galimybę išreikšti savo jausmus, kurie dažnai užgožiami (pvz., tabu), taip jis savotiškai išsilaisvina ir atsipalaiduoja (kalbant apie agresyvumą, „nuleidžia garą“). Remiantis atliktais tyrimais, „individai, kurie linkę gyvenime slopinti seksualumą ir agresiją, dažniausiai juokauja šiomis temomis, jausdami pasitenkinimą ir savotišką iškvėpą“ (Martin 2007: 42). Kita vertus, toks emocinis apsivalymas, jei jis yra agresyvus ir nukreiptas prieš kitus individus, gali sukelti nemalonias situacijas, supykdyti žmones ir pan. Remiantis Eliot Oring, „agresyvusis humoras ir seksistinis humoras turi svarbią užduotį – komunikuoti tomis temomis, kurios šiuolaikinėje visuomenėje sukelia diskomfortą“ (pgl. Martin 2007: 43). Taigi humoras suteikia galimybę kalbėti apie tai, apie ką paprastai nekalbame dėl socio normų ir vertybių. Svarbi konteksto reikšmė: juokaujančio asmens prisitaikymas prie esamo konteksto priklauso nuo pozityvaus įvaizdžio kūrimo, kurio formavimo būdą tiesiogiai lemia kontekstas. Formuojant įvaizdį agresija gali reikštis dvejopai: vienu atveju agresyvusis humoras daro neigiamą įtaką pozityvaus įvaizdžio formavimui (pvz., rasistinių anekdotų pasakojimas kitataučių auditorijai), kitu atveju – agresyviai juokaujančio asmens pasaulėžiūra (agresijos nukreipimas į kokį nors *taikinį*) gali sutapti su auditorijos pasaulėžiūra, taigi sukuriama *bendrumo jausmas*², tuomet juokaujančiojo įvaizdis išsaugomas arba pozityvumas sustiprinamas dar labiau. Reikėtų pridurti, kad agresyviojo humoro tyrimus apsunkina tokių juokų atpažinimas: „agresyvus juokavimas kartais būna tikro priešiško adjunktas, o kartais tikrasis priešiškas būna taip nuslopintas, kad trūksta įrodymų, jog agresija iš tiesų egzistuoja“ (Davies 2008: 167). Tokių atvejų tyrimams gali būti taikoma *neatitikimo teorijos* metodika, kuri padeda atpažinti ir suvokti netiesiogiai perteikiamas idėjas. Galima daryti prielaidą, kad lyderystės tyrimų taikymas juokavimo proceso tyrimuose padėtų tiksliau aprašyti juokaujančio asmens pavaišlą, juokavimo tikslus, performatyvumą.

HUMORAS IR EMOCIJOS

Remiantis Martin citata³, kurioje minima žmogaus biologinė humoro prigimtis, individo fiziologija ir psichologija tiesiogiai siejasi su humoru, taigi jo tyrimams svarbus psichologijos mokslas. Žmogaus fiziologijos tyrimai humore siejami su juoko ir šypsenos, kaip reakcijų į komiškus dalykus, analizėmis, atliekami psichologiniai ir medicininiai anatominiai, vokaliniai tyrimai, analizuojama

2 „Kiekvienam žmogui būdingas didesnis ar mažesnis noras priklausyti bendruomenei, jaustis joje vertingu.“ (Briedienė 2002).

3 „Humoras įsiskaidina į žmogaus biologinius genus“ (Martin 2007: 4)

gelotofobija⁴. Vienos iš įdomiausių ir plačiausių psichologinių humoro studijų – emocijų ir humoro studijos. Pažymėtina, kad humoras siejamas ne tik su teigiamomis emocijomis (pvz., džiaugsmu), bet ir su neigiamomis (pvz., agresija, baime, godumu, panieka). Čia pastebimas humoro kaip socialinio konteksto apraiškos vaidmuo ir jau minėta tarpasmeninė interakcija, taigi kalbant apie humoro emocijų tyrimus analizuojamas atskiras individas arba individų grupė (tarpasmeninėje interakcijoje). Remiantis Dovile Tamulynaite, emocijų sąvoka neretai painiojama su *jausmo*, taigi visų pirma reikėtų pateikti emocijų apibrėžimą: „Emocijos – tai sujaudinta proto būseną, susijusi su dabartine situacija. Jos atspindi dabartinį mūsų santykį su aplinka arba jas sukelia mūsų vidiniai išgyvenimai, prisiminimai“ (Tamulynaitė: 2011-03-11). Apibendrinant šią citatą galima teigti, kad emocijos siejamos su vidiniu žmogaus pasauliu (atsiminimais, išgyvenimais) ir socialine individo aplinka. Emocijų analizė humore yra plati tema, todėl šiame straipsnyje apsiribojama tik trumpa humoro ir agresijos apžvalga.

HUMORAS IR AGRESIJA

Humoro ir agresijos ryšys pastebimas dar antikoje. Aristotelis ir Platonas savo raštuose gilinasi į dramos ir komedijos opoziciją ir pastarąją priskiria neigiamam žanrui, realizuojančiam skausmą, pasibjaurėjimą, pyktį. Šios idėjos laikomos *priešiškumo humoro teorijų* pagrindu, taikomu ir šiuolaikiniuose humoro tyrimuose. Renesanso epochoje Thomas Hobbes suformulavo idėją, kad „juokas kyla iš pranašumo prieš kitą objektą jausmo“ (Attardo 1994: 49). Vartodamas *staigus triumfo* sąvoką, Hobbes humorą tiesiogiai sieja su savotiška psichohigienos apraiška, kai adresantas, pašiepdamas kitą subjektą ar objektą, patiria triumfą ir jaučia pasigėrėjimą savimi. Vienas iš svarbiausių humoro tyrinėtojų yra Sigmund Freud, kuris humorą siejo su sapnų analize. Tiesa, Freud tyrimai labiau siejami su *iškrovos humoro teorija*, kurios pagrindinis teiginys – juokavimas padeda žmogui išsilaisvinti iš visuomenės normų, standartų ir nedraudžiamai kalbėti tabu temomis. Taigi remiantis humoro teorijomis ir mokslininkų mintimis galima teigti, kad juokavimas yra savotiška agresijos apraiškos forma. Thomas C. Veatch humorą vadina „emociniu skausmu, kurio neskauda“ (Veatch 1998: 3), tokiu apibrėžimu įvardijamas juokaujančio asmens skausmas, kurį jis agresyviai nukreipia į pajuokos subjektą, ir pajuokos subjekto skausmas, kuris randasi tuomet, kai iš jo šaipomasi. Cituojant Visvaldą Legkauską, agresija yra „siekimas pakenkti kitam žmogui“ (Legkauskas 2010: 303). Humoro vartoji-

⁴ „Egzistuoja tokia fobijos rūšis – gelotofobija (angl. „gelotophobia“) – baimė, kad iš manęs pasijuoks. Tyrimai rodo, kad tie žmonės, kurie, esą, neturi humoro jausmo, humorą linkę suvokti ne kaip džiaugsmingą potyrį, o kaip grėsmę.“ („Aš ir psichologija“)

mo atvejais galima sakyti, kad adresantas psichologiškai smurtauja prieš adresatą. Psichologinis smurtas apibrėžiamas kaip „dažniausiai su fizine prievarta susiję įžeidžiantys žodžiai, pastabos, grasinimai, draudimai, gąsdinimai, kuriais yra siekiama asmenį įskaudinti, įbauginti, priversti suvokti priklausomybę nuo skriaudėjo“ (www.lygus.lt). Šie teiginiai dar kartą patvirtina juoko ir humoro tyrimų tarpdiscipliniškumo svarbą, nes, norint tiksliai atsakyti į agresijos, nukreiptos į kitą asmenį ar jų grupę, keliamus mokslinius klausimus, būtina atsižvelgti į psichologinius, socialinius ir komunikacinius aspektus.

Kalbant apie agresiją humore, visų pirma reikėtų įvardyti pagrindinį tokio humoro dėmenį – pajuokos taikinį. *Pajuokos taikinis (target)* sąvoka apibūdinamas subjektas ar objektas, kuris yra pašiepiamas humoro interakcijoje. Ross (1999: 54) visą humoro procesą aprašo kaip šaudymo procesą: juokaujantis asmuo yra šaulys, kuris nusitaikęs į konkretų taikinį šauna (t. y. pašiepia jį). Tokia agresyviojo humoro paralelė su šaudymo procesu tinkamai apibūdina šaulio pasirinkimo laisvę – iš ko juoktis, taip pat taikinio patiriamą emocinį skausmą, kai iš jo šaipomasi. Reikėtų pridurti, kad pajuokos taikiniai pasirenkami pagal temas ir stereotipus⁵, kurie yra visuomenės požiūrio atspindys. Galima išskirti kelias pagrindines temas, kuriose agresyvūs juokai reiškiasi dažniausiai: seksistinės (apie moteris, vyrus, netradicinės seksualinės orientacijos asmenis); rasistinės ir nacionalistinės (apie skirtingų rasių asmenis, tautas, šalių regionus); obsceniškosios (seksualinės konotacijos, apie žmogaus kūno funkcijas, pasišlykštėjimą keliančias temas); apie galingas asmenų grupes (valdžią, politiką, turtingus asmenis); apie šventas temas (mirtį, religiją). Norint tinkamai suvokti kiekvienos iš šių temų pagrindinius bruožus, reikėtų trumpai aptarti kiekvieną jų.

Seksistiniu humoru vadinami juokai, kuriuose pagrindiniais taikiniais tampa asmenys ar asmenų grupės, pašiepiant jų lytį. Tokio humoro pagrindu laikomas vyrų ir moterų opozicijos⁶ sureikšminimas ir stereotipinio mąstymo perteikimas. Remiantis Crawford atliktu pokalbių strategijos tyrimu, seksistinio humoro tikslai sukonkretinami iš vyrų ir moterų perspektyvos: „Toks humoras tarp moterų kuria solidarumo jausmą, o tarp vyrų – atlieka konkurencijos vaidmenį“ (Crawford 2003: 1421). Šis tyrimas patvirtina anksčiau aprašyto *bendrumo jausmo* kūrimo atvejį, kai agresyvus juokavimas reiškia juokautojo ir auditorijos pasaulėžiūros sutapimo atskleidimą (moterų juokavimo atvejais) ir iliustruoja *pranašumo humoro* teorijos mintis (vyrų juokavimo atvejais). Apie šiuolaikinėje visuomenėje paplitusį humorą, pajuokiantį netradicinės seksualinės orientacijos asmenis, rašo Mulkay: „Kito vyro identifikavimas gėjumi yra būdas atskleisti

5 „Tai atskirų tikrovės įvykių bei reiškinių grupavimo, klasifikacijos, įvertinimo ir interpretacijos procesas individo arba kolektyvo sąmonėje“ (Ryžakova, Zavjalova 2004: 17).

6 Plačiau apie tai žr. Crawford, 2003. *Journal of Pragmatics*, 35, 1413–1430.

savo heteroseksualų vyriškumą (...), tai tarsi atskirtis tarp to, kas vyriška, ir to, kas nevyriška“ (pgl. Crawford 2003: 1423–1424). Ši autoriaus mintis įrodo faktą, kad juokavimo procese slypi ir tiesiogiai neperteikiama informacija, tiesiogiai siejama su juokaujančiu asmeniu, taigi humoras atskleidžia papildomą informaciją apie jo vartotoją (juokaujantį ir klausantį asmenį, t. y. siuntėją ir gavėją).

Rasistinio ir nacionalistinio humoro pajuokos *taikiniais* pasirenkami įvairių etninių grupių, rasių ar nacionalinių regionų atstovai. Tokiais juokais pašiepiami etniniai žmogaus bruožai (antropologija, odos spalva, kalba) arba pajuokiami tos pačios tautos atskirų regionų ypatumai (tarmė, būdas ir pan.). Remiantis Anglickiene, „gyvendami vieni šalia kitų, tarpusavyje bendraudami, žmonės lygina save su kitais ir vertina“ (2011). Humoras, kuriuo pajuokiamos tautos ar regionų atstovai, gali būti vertinamas kaip agresyvus dėl dviejų priežasčių: pirmą – dėl to, kad tyčiojamosi iš prigimtinių dalykų, o antra – juokaudamas tokiomis temomis adresantas ne tik skaudina pajuokos taikinį ar jų grupę, bet ir aukština save, lygindamas save su pajuokos taikiniais (*pranašumo humoro teorija*). Tokie atvejai reiškiasi kaip opozicija tarp juokaujančio žmogaus ir pajuokos taikinio, pvz., miestiečio juokavimas apie provincijos gyventojus, baltaodžio juokavimas apie juodaodžius ir pan. Apibendrinant tokio tipo juokus, tinka Ryžakovos ir Zavjalovos mintis: „Įvairių socialinių, kultūrinių, etninių bendrijų tarpusavio suvokimas – svarbi kultūros sritis, kur randasi, susiduria ir kinta „savęs“ ir „kito“ įvaizdžiai, kur atsiskleidžia empatijos, antipatijos, agresijos bei kiti socialinio elgesio mechanizmai“ (Ryžakova, Zavjalova 2004: 17). Galima teigti, kad būtent tokia „savo“ ir „kito“ opozicija, stereotipinis mąstymas ir sudaro tinkamas sąlygas rasti rasistiniam, tautiniam ir regioniniam humorui.

Skatologinis humoras aiškiausiai atspindi agresijos raišką humore. Tai juokai, kuriuose kalbama tabu⁷ temomis. Toks humoras labiausiai paplitęs tarp vaikų: „Vaikai jaučia didelį pasitenkinimą pasakodami nešvankius anekdotus. Humoro teoretikas Athur Asa Berger, knygos *Humoro anatomija* autorius, pripažįsta, kad vaikams gali būti malonios analinės temos ir džiaugsmo teikia ne visai padorus humoras“ (Anglickienė ir kt. 2013: 90–91). VDU parengtoje monografijoje „Šiuolaikinis moksleivių folkloras“ (2013) teigiama, kad šiuolaikinio folkloro medžiagoje galima įžvelgti du tokio humoro tipus: 6–9 metų vaikų juokavimuose dažniau pastebima fekalinė ir analinė tematika, o vyresnių, 10–14 metų, – erotinė ir seksualinė. Tokį humorą vaikai perima iš suaugusiųjų diskurso, taigi galima konstatuoti, kad obsceniškasis humoras yra būdingas ir vaikams, ir suaugusiems. Į šią juokų grupę įtraukiami ir juokai apie neįgalius asmenis, kuriuose taikiniais tampa sergantys, fiziškai ar protiškaitei neįgalūs žmonės.

7 Tabu – „uždrausta, apie ką nekalbama“ (Ross 1998: 63–64).

Agresija obsceniškajame humore reiškiasi per socialinėje aplinkoje paprastai neliečiamas temas, o tokia agresijos apraiška yra tyrinėjama *iškrovos humoro teorijos* metodais.

Iš prieš tai aprašytų atvejų matyti, kad agresija dažniausiai būna nukreipta į labiau pažeidžiamas socialines grupes, tačiau ši juokų grupė yra kitokia: humore, kuriuo pajuokiamos *galingos asmenų grupės, taikiniai* dažniausiai būna politikai, valdžios atstovai, turtingi asmenys, inteligentai – t. y. galingos žmonių grupės. Ross tokį humorą vadina „aukos kontrpuolimu, kai skriaudėjas puolamas dėl pinigų ar turimo statuso visuomenėje“ (Ross 1998: 59). Šis tipas ypač paplitęs šiuolaikinėje žiniasklaidoje – transliuojamose laidose neretai agresyviai pajuokiami politikai (pvz., LNK televizijos laida „Kakadu“, BTV televizijos laida „Dviračio žinios“ ir pan.), o atsižvelgiant į internetinį diskursą galima teigti, kad dažniausias politinio humoro žanras – anekdotai, kurie yra „jokios cenzūros nepalieti humoristiniai individų elgesio ir visuomenės klimato vertinimai, plintantys nepaisydami etninių skirtumų ir valstybių sienų“ (Kerbelytė 2009: 260). Taigi juokavimas apie politiką šiuolaikiniame Lietuvos diskurse yra ypač populiarius. Veiksniai, lemiantys tokio humoro radimąsi ir populiarumą visuomenėje, gali būti įdomus ir tyrimo vertas objektas. Analizuojant tokią agresijos apraišką humore, galima būtų taikyti *pranašumo humoro teoriją* kaip aukos norą kompensuoti savo nepriteklių (finansinį ir socialinį), žeminant aukštesnės socialinės klasės atstovus.

Paskutinė autorės išskiriama agresyviojo humoro grupė – tai juokavimas *šventomis* temomis, kuriose *taikiniais* tampa (dažniausiai) ne konkretūs asmenys, o sakralinės temos: religija, bažnyčia, mirtis, t. y. tabu. Kuomet pajuokiama religija, susiduriama ir su konkrečių asmenų pašėpimu, kai taikiniais tampa kunigai ar pamaldūs asmenys, pabrėžiant jų žmogiškąją prigimtį ir taip neigiant šventumą. Religija gali būti pajuokiama ir kitokiu būdu – kai agresijos *taikiniais* tampa religiniai personažai. Tokiu humoru skleidžiamos agresyvios idėjos religiniais klausimais, todėl jis „gali būti prilygintas nusikaltimui“ (Ross 1998: 70). Vienas iš tokių pavyzdžių – 2006 metais Danijos spaudoje pasirodžiusios pranašo Mahometo karikatūros⁸, kurios buvo inkriminuojamos kaip nusikaltimas. Bažnyčios tematiką humore ypač gerai iliustruoja anekdotai, buvę labai populiariūs XX amžiaus pradžioje⁹, juose *taikiniai* dažniausiai yra kunigai, pašiepiami dėl kūniškų malonumų ir godumo, iš davatkų (pamaldžios moterys) juoktasi dėl jų religinio fanatizmo, taip pat šaipomasi iš bažnytinių apeigų, jų reikšmė nuvertinama iki niekinės. Mirties tematika humore yra dažna, tačiau agresyviajam

8 Plačiau žr. <http://www.lrytas.lt/pasaulis/ivykiai/prancuzai-gamina-bomba-komiksu-knyga-apie-mahometa.htm>.

9 Išvada daroma remiantis Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto archyvo medžiaga.

humorui priskiriami tokie tabu atvejai, kai tyčiojamas iš nelaimių (pvz., avarijų), nacionalinių tragedijų (pvz., trėmimų), artimo žmogaus netekties. Agresyviojo sakralinio humoro tyrimuose gali būti pasitelkiami *iškrovos humoro teorijos* metodai, kurie atskleistų juokaujančio asmens tikslus (pvz., išreikšti savo nuomonę tabu tema).

Apibendrinant visas aprašytas agresyviojo humoro apraiškas, reikia paminėti, kad bet kokio humoro, ypač agresyviojo, pamatas yra visuomenėje vyraujantys stereotipai, perduodami iš lūpų į lūpas, iš kartos į kartą. Toks stereotipinio modelio taikymas šiuolaikinio žmogaus mąstyme sudaro opozicijas tarp „savo“ ir „kito“. Opozicijos humore atsiskleidžia įvairiai: tarp lyčių, tautų, išvaizdos, kalbos, suaugusiųjų ir vaikų, socialinių klasių, religingųjų ir ateistų. Taigi galima daryti išvadą, kad humoro pagrindas yra neatitikimas (kai derinami tarpusavyje nesuderinami dalykai ar idėjos), reiškiamas per opozicijas.

IŠVADOS

Nors humoras šiuolaikinėje visuomenėje laikomas teigiamu asmens bruožu, jis gali būti daugialypis ir transliuoti ne tik teigiamas, bet ir neigiamas emocijas, sukeliančias moralinį skausmą humoro taikiniams. Emocijos humore reiškiamos netiesiogiai, toks dviprasmiškas pateikimo būdas nagrinėjamas *neatitikimo humoro teorijoje*, kuri padeda atpažinti ir suvokti juokus. Pateikus trumpą humoro ir agresiją transliuojančių juokų aprašą, galima daryti šias išvadas:

- Juokavimo procese pasirenkama tematika, pateikimo būdas, kontekstas netiesiogiai perduoda informaciją apie juokaujantį asmenį, nurodo jo tikslus. Tą galima tiesiogiai sieti su lyderystės fenomenu ir įvaizdžio formavimu. Reikėtų pridurti, kad visa tai taikoma ne tik agresyviajam humorui, bet humorui apskritai.
- Agresyviojo humoro tikslas yra juokaujančio asmens noras atsikratyti neigiamų emocijų, pasakyti, ką galvoja, įžeisti humoro taikinį ar jų grupę, patirti savotiško psichologinio triumfo akimirką. Pažymėtina, kad viena iš svarbiausių *pikto* juokavimo užduočių – būdas komunikuoti visuomenėje tabu temomis, sukeliančiomis diskomfortą sociume (kaip pavyzdį galima paminėti TV3 laidą „Kvieskite daktarą“, kurioje viešai kalbama apie „gėdingas“ lytiškai plintančias ligas, įvairias fiziologines problemas, o apie visa tai kalbėti padeda humoras¹⁰).
- Stipriausia humoro formavimo priemonė yra stereotipai, perduodami iš kartos į kartą ir labai paplitę socialinėje erdvėje.

10 <http://www.lrytas.lt/pramogos/tv-kinas/ketvirtadienio-vakara-net-dvi-kvieskite-daktara-laidos-ir-n-pareigyte-ant-nestuvu.htm>.

- Išskiriant pagrindinius agresyvių juokų bruožus pagal tematiką, galima teigti, kad seksistiniame humore išryškunami ir pajuokiami stereotipiniai lyčių skirtumai (per opozicijas). Pastebėta, kad tokie juokai kuria *bendrumo* jausmą. Rasistinis humoras transliuoja ir opozicijas – „savo“ ir „kito“ (svetimo); skatologinis humoras yra dažnas vaikų humore (perimtame iš suaugusiųjų), tai juokavimas tabu temomis; galingų asmenų grupių pajuokimas suvokiamas kaip žemesnės socialinės klasės kontrpuolimas; juokavimas šventomis temomis – dar vienas tabu temų atspindys.
- Agresyvų humorą galima tiesiogiai sieti su patyčiomis, ypač tarp vaikų. Neretai humoras pasirenkamas kaip priemonė pabrėžti išskirtinius asmens bruožus ir iš jų tyčiotis, prisidengiant juokavimu.

Remiantis Petraičiu, „nekontroliuojama agresija retai kada duoda teigiamas pasekmes, dažniausiai jos būna labai skaudžios“ (2007). Šia citata iliustruojami du agresyviojo humoro bruožai: agresyvusis humoras kaip priemonė kalbėti tabu temomis ir agresyvusis humoras kaip kito asmens skaudinimo priemonė, galinti išprovokuoti skaudžias pasekmes ar net tragedijas. Reikėtų pridurti, kad tai tik trumpas įvadas į humoro ir agresijos studiją, ją galima išplėsti, gilinantis į kiekvieną agresyviojo humoro temą atskirai, taikant socialinių ir humanitarinių mokslų sintezę. Platesni tyrimai ne tik padėtų spręsti kylančius mokslinius klausimus, bet ir prisidėtų prie patyčių problemos sprendimo visuomenėje.

LITERATŪRA:

- Anglickienė, L., Skabeikytė-Kazlauskienė G., ir kt., 2013. *Šiuolaikinis moksleivių folkloras*. Vilnius: Gimtasis žodis.
- Attardo, S., 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. Prieiga per internetą: <http://site.ebrary.com/lib/viluniv/docDetail.action?docID=10373472>.
- Briedienė, E., 2002. *Požiūris į sapnus A. Adlerio individualiojoje psichologijoje*. Gera būseną. Prieiga per internetą: <http://www.psichoterapija.ot.lt/Telkinys/straipsniai/Adleris.htm>
- Crawford, Mary, Gender and Humor in Social Context, *Journal of Pragmatics* 35, 2003. Prieiga per internetą: http://www.sciencedirect.com/science?_ob=MIImg&_imagekey=B6VCW-47PG9K4-1-1&_cdi=5965&_user=5677593&_pii=S0378216602001832&_origin=gateway&_coVerDate=09%2F30%2F2003&_sk=999649990&view=c&wchp=dGLbVzW-zSkzS&md5=9c635a81316fc66d8838115d7013b9ee&ie=/sdarticle.pdf
- Davies, C., 1998. *Jokes and their Relation to Society*. Berlin/ New York: mouton de Gruyter.
- Juocevičiūtė, G., 2001. *Laima Anglickienė. „Stereotipai dažniausiai perteikia neigiamą informaciją“*. Bernardinai.lt Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-06-22-etnologue-laima-anglickiene-stereotipai-dazniausiai-savyje-talpina-neigiama-informacija/64750>.
- *Juoko baimė*. Aš ir psichologija. 2009, 12. Prieiga per internetą: <http://www.asirpsichologija.lt/index.php?id=319&category=26>

- Kerbelytė, B., 2009. *Komunistiniai vadai ir žmonių būseną Lietuvoje užrašytuose anekdotuose*. Tautosakos darbai 2009, 260-270. Prieiga per internetą: http://www.lti.lt/failai/21_Kerbelytes.pdf.
- Lasswell, H. D., 1948. *Power and Personality*. Yale University School. Prieiga per internetą: <http://www.scribd.com/doc/10958689/LASSWELL-1948-Power-and-Personality>.
- Legkauskas, V. 2010. *Socialinė psichologija*. Vilnius: Vaga.
- Lotman, J., 2004. *Kultūros semiotika*, Vilnius: Baltos lankos.
- Martin, R. A., 2007. *Psychology of Humor*. Burlington: Elsevier Inc. Academic Press.
- Mikailienė, R., 2009. *Viešieji ryšiai ir muziejaus įvaizdžio formavimas*. Lietuvos muziejai, 3, 50-55. Prieiga per internetą: http://www.museums.lt/ateitis/images/Kurkime_ateities_muz_leidiny/leidinys_50_55.pdf
- Mulder, M. P., Nijholt, A., 2002. *Humor Research: State of the Art*. Enschede: Universiteit Twente. Prieiga per internetą: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.14.2596&rep=rep1&type=pdf>.
- Raskin, V., 1985. *Primer of Humor Research*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company. Prieiga per internetą: <http://books.google.com/books?id=KKCnecQtYcIC>.
- Ryžakova, S., Zavjalova, M., 2004. *Lietuvių ir rusų požiūris vieni į kitus: kai kurie etnopsicholingvistinio tyrinėjimo rezultatai*. Liaudies kultūra, 95, 17- 27
- Richie, G., 2004. *Reinterpretation and Viewpoints*. University of Edinburg. Prieiga per internetą: http://scholar.google.lt/scholar?q=graeme+richie+reinterpretation+and+viewpoints&hl=lt&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar
- Ross, A. 1998. *The Language of Humor*. London and New York: Routledge.
- Tamulynaitė, D., 2011. *Emocijos: turime patirti viską, kas mums duota*. Bernardinai.lt. Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-03-21-dovile-tamulynaite-emocijos-turime-patirti-viska-kas-mums-duota/59866/print>.
- Veatch, T. C. 1998. *A theory of humor*. *Humor XI*. 161–215.
- www.lygus.lt (informacinis portalas moterims)
- www.m-w.com (Merriam-Webster Online Dictionary)
- <http://tocforedu.lt/> (ESF projektas „TOC for Education“)

JUOKAS PRO AŠARAS: HUMORAS IR AGRESIJA

Salomėja Bandoriūtė

SUMMARY

In the paper “Gallows Humor: Humor and Aggression”, a brief humor history, the humor and aggression interface and the main humor theories are presented. The interdisciplinary research of humor phenomenon is accented and some relations between using humor and leadership are seen. In this paper, the connections between humor and emotions are presented, especially aggressive ones. In the second part of the paper “Gallows Humor: Humor and Aggression” the author presents five main themes of aggressive humor and briefly explains them: sexist humor is based on the stereotypical differences of gender, these differences are presented with drawing opposition between them; racist humor reflects oppositions between “our” and “other”; scatological humor is mostly inherent in child jokes (taboo themes), such jokes are intercepted from the adult world; aggressive humor against the powerful social class serves as a counterattack from lower social class members; sacral humor is another example of taboo humor – people are not allowed to say their negative opinions about church, religion etc., so they use *joking mode*.

Key words: Humor, theories of humor, emotions, aggression, leadership.